

Guia pedagògica



dibuixant el gènere

textos
Gerard Coll-Planas

il·lustracions
Maria Vidal

pròleg de Teresa Forcadès

EDICIONS 96



Primera edició: Desembre de 2016

Elaboració de les dinàmiques:
Associació Candela

Il·lustracions i maquetació:
Maria Vidal

Redacció de la introducció i el glossari:
Gerard Coll-Planas

Un projecte de:



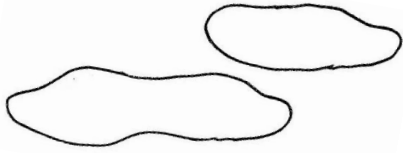
UNIVERSITAT DE VIC
UNIVERSITAT CENTRAL
DE CATALUNYA

Amb el suport de:



Basat en el llibre: *Dibuixant el gènere*.
Gerard Coll-Planas i Maria Vidal, Ed. 96, 2013.

www.dibgen.com



Índex

Introducció	5
Glossari	6
Dinàmiques	9
Un món sense gènere	11
L'arbre de la memòria	15
Qui se salva?	19
El gran debat	27
Una classe feta a mida	31
Recursos	34
Bibliografia	35

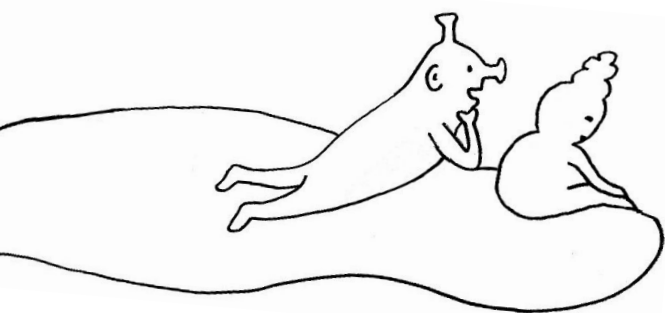
Introducció

Aquesta és una guia pedagògica pensada per acompanyar l'ús de les animacions de *Dibuixant el gènere* en contextos educatius (formals i no formals). La guia proposa cinc dinàmiques que estan bàsicament adreçades a alumnat d'ESO (d'entre 9 i 12 anys).

Les animacions condensen en pocs minuts molts conceptes i reflexions que estan més desenvolupades en el llibre *Dibuixant el gènere*, que és el material de referència per les persones que utilitzin les dinàmiques (la versió anglesa del llibre està disponible lliurement en aquesta mateixa web).

A la següent taula podeu veure els diferents temes abordats en el projecte indicant en quin capítol del llibre i de les animacions es treballa.

Temes	Capítol del llibre	Vídeo
El sexe i el gènere	1	1
Biologisme	2	2
La construcció social del gènere	3	2
Centralitat del gènere en la societat	4	1
Diferències i desigualtats entre dones i homes	5	3
Esquema sexe, gènere i sexualitat	6	4
Intersexualitat	7	4
Trans	8	4
Lesbianes, gais i bisexuals	9	4
Reflexions finals: més enllà de les identitats	10	4

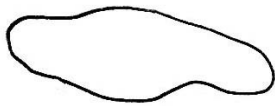


A continuació presentem un breu glossari on es defineixen els principals termes utilitzats a les dinàmiques.

En el següent apartat es troben les cinc dinàmiques proposades, indicant:

- En el marc de quines assignatures es poden portar a terme (plàstica, llengües, ciències socials i/o tutories)
- Resum de l'activitat
- Objectius que es plantegen
- Públic destinatari
- Durada recomanada
- Material que es necessita
- Conceptes bàsics que es treballen
- Procediment per portar a terme l'activitat
- Eines de suport a la dinamització i adaptació per a cada assignatura

La guia acaba amb un apartat on hi ha recursos per aprofundir en les temàtiques plantejades i amb la bibliografia utilitzada.



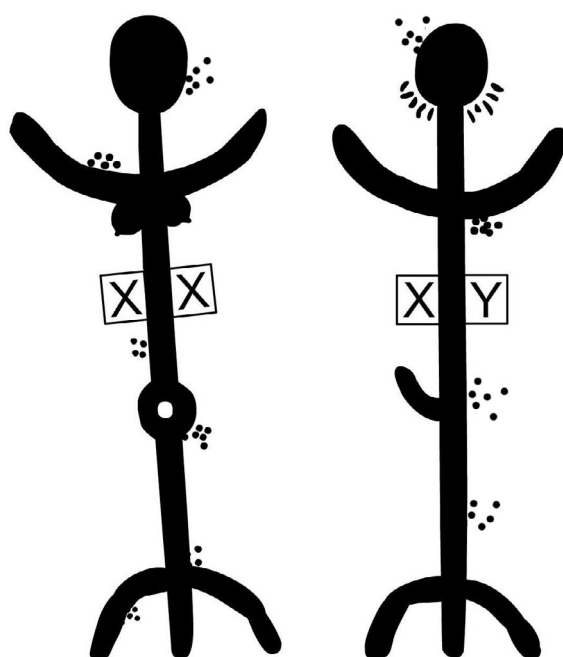
Glossari

- **Biologisme:** Discurs segons el qual les diferències i desigualtats entre dones i homes tenen un origen biològic i són immodificables.
- **Cisgènere:** Persona amb una identitat de gènere que es correspon amb l'assignada socialment en néixer a partir del seu sexe.
- **Desigualtat:** Situació en què l'accés als recursos (materials, simbòlics, socials...) no està repartit de forma igualitària entre els membres d'una comunitat.
- **Desigualtats de gènere:** Situació en la qual dones i homes tenen diferents oportunitats per accedir a béns i recursos, com poden ser la salut, l'educació, l'habitatge, el treball, la presa de decisions o la visibilitat pública.
- **Discriminació:** Tracte diferent i menyspreador a una persona o grup social en funció d'alguna de les seves característiques (com poden ser l'ètnia, el gènere, l'orientació sexual, la religió, l'edat o la classe social).
- **Estereotips de gènere:** Idees preconcebudes, prejudicis que classifiquen entre femenines o masculines les diferents característiques personals, limitant així les possibilitats tant de dones com d'homes.
- **Exclusió:** Procés pel qual els individus es veuen apartats d'una completa participació en la societat (limitant les possibilitats de viure en un habitatge digne, de tenir feina, de rebre una educació de qualitat, de participar políticament, etc.).
- **Expressió de gènere:** Comportaments, rols, vestimenta, aficions i gestualitat d'una persona. En la nostra societat hi ha una divisió entre els comportaments associats a la masculinitat i a la feminitat. No s'ha de confondre expressió de gènere amb identitat de gènere. Aquesta última fa referència al gènere amb el qual una persona se sent identificada, i no sempre té per què coincidir amb l'expressió de gènere. És a dir, que un home pot ser femení i això no té perquè implicar que se senti identificat com a dona.
- **Gènere:** Són les formes de fer, pensar i sentir que culturalment s'espera i s'ensenya a cada persona segons el seu sexe (femella o mascle).
- **Identitat de gènere:** És el gènere amb el qual una persona s'identifica. La norma estableix que les femelles s'han d'identificar com a dones i els mascles, com a homes. Tot i això, les persones trans mostren que el gènere atribuït al néixer en funció del sexe no té perquè correspondre's amb la identitat sentida. A més, les formes d'identificació no es limiten només al binomi dona/home, ja que hi ha persones que no se senten ni una cosa ni l'altra.
- **Interseccionalitat:** Perspectiva que parteix d'entendre que els diferents eixos d'opressió (classe social, gènere, sexualitat, edat, religió...) s'entrellacen en una matriu en el marc de la qual es constitueixen individus en diferents i canviants posicions de poder. Aquesta perspectiva mostra que les persones es troben en diferents posicions d'opressores i oprimides simultàniament, en funció dels contextos. Per exemple, cal tenir en compte que les persones trans, gais, heterosexuals o lesbianes són d'una determinada classe social, edat, procedència i un llarg etcètera de dimensions estructurals que configuren les seves trajectòries vitals, les seves discriminacions i els seus privilegis.



- **Intersexual:** Persona amb un cos no classificable segons els models culturals de femella o mascle. Al voltant d'1 de cada 100 naixements presenta alguna diferència en el desenvolupament sexual i 1 de cada 2.000 nadons té òrgans genitals suficientment diferents per a convertir en problemàtica l'atribució d'un gènere.
- **LGTBI:** Acrònim que fa referència als grups socials que no segueixen la norma sexual i de gènere (lesbianes, gais, trans, bisexuals i intersexuals).
- **LGTBIfòbia:** Actitud hostil respecte les persones lesbianes, gais, trans, bisexuals i intersexuals.
- **Norma heterosexual:** Ordre de pensament que legitima i privilegia l'heterosexualitat i les relacions heterosexuals com a "naturals", i com a únic model vàlid de relacions afectivo-sexuals i de parentiu.
- **Orientació afectivo-sexual:** Sentiments d'amor i de desig vers les persones de diferent sexe (heterosexualitat), del mateix sexe (homosexualitat), o d'ambdós sexes (bisexualitat, pansexualitat).
- **Privilegi:** Avantatge que té una persona o un grup social en funció del seu sexe, orientació sexual, edat, classe social... permetent-los un major accés als recursos (materials, simbòlics, socials, etc.).
- **Rols de gènere:** Els rols de gènere expressen el comportament que, en una societat concreta, s'espera d'una persona per raó del seu sexe. Per exemple, un dels rols assignats tradicionalment als homes és el de ser responsables de les activitats productives i del lideratge polític. Per altra banda, un dels rols assignats tradicionalment a les dones és tenir cura de les persones dependents (infants i persones grans) i del manteniment de la llar.
- **Sexe:** Distinció de les persones en femelles o mascles en base a característiques corporals (òrgans genitals interns i externs, característiques sexuals secundàries, cromosomes i càrrega hormonal).
- **Socialització de gènere:** Procés d'aprenentatge diferencial mitjançant el qual es transmeten les creences, els valors i els comportaments desitjables en funció del gènere. Els diferents agents socialitzadors (família, mitjans de comunicació, amistats, escola...) contribueixen a reproduir els estereotips i rols de gènere.
- **Rols de gènere:** Tasques i funcions assignades a dones i homes. Els rols atribuïts a homes solen estar més ben valorats socialment.
- **Trans:** Persona amb una identitat de gènere que no es correspon amb l'assignada en néixer a partir del seu sexe.

Dinâmiques





Dinàmica 1

Un món sense gènere

Vídeo: 1 - Sistema sexe / gènere

Assignatures: Plàstica, Llengües, Tutoria i Ciències Socials.

Resum de l'activitat:

Presentem aquí una activitat creativa on cada alumne/a (o grup) podrà imaginar-se un una societat diferent a la nostra. En aquest món no hi hauran colors de nois i colors de noies, ni emocions en funció del teu sexe de naixement, ni maneres de fer, ni gustos, ni jocs. Cada grup o cada persona a títol individual s'haurà d'inventar un món sense normes de gènere. Com seria aquest món? Què canviaria respecte al que tenim ara? Què milloraria?

Objectius:

- Entendre la diferència entre sexe (dimensió biològica) i gènere (dimensió social)
- Fomentar la creativitat de l'alumnat i la capacitat de desmuntar els estereotips de gènere.
- Compartir l'experiència realitzada individualment amb el grup i extreure'n reflexions.
- Posar en valor les experiències o vivències no-normatives en relació al gènere.

Públic destinatari: 1er - 4t d'ESO

Durada: 2 hores-5 hores. Es recomana fer l'activitat a partir de dues sessions d'una hora (com a mínim) i deixar passar temps entre la primera i la segona. El primer dia es presentarà la proposta i el segon dia es posarà en comú el que cada estudiant ha fet a casa. Si tenim temps de fer-ho a classe, s'hi dedicaran les altres 3 hores perquè els i les alumnes treballin en la seva creació.

Material:

- Folis DinA3 blancs (Plàstica)
- Colors per pintar i decorar el mural (Plàstica)
- Cartolines de colors on enganxar les plantilles dissenyades (Plàstica)
- Cola per enganxar el DinA3 a la cartolina (Plàstica)
- DinA4 de color blanc i bolígraf/llapis (Tutoria, Llengües i Ciències Socials)

Conceptes bàsics:

- Sexe
- Gènere
- Estereotips i rols de gènere
- Norma de gènere

Procediment:

PAS 1: Es visualitza el vídeo número 1. A partir d'aquí s'explica quina és la diferència entre sexe (dimensió biològica) i gènere (dimensió social).

PAS 2: S'explica l'activitat: Cada persona/grup haurà de fer un exercici de creativitat. Aquest exercici consistirà en redactar una història/contes inventats. Totes les històries començaran de la mateixa manera: un dia s'aixequen en un món on no existeix el gènere i, per tant, no hi ha coses que els nois i les noies no puguin fer (o no estigui ben vist que facin) en funció del seu sexe de naixement. Totes les històries començaran de la següent manera:

Aquell dia em/ens vam despertar i tot havia canviat...

PAS 3: Si tenim temps de fer-ho a classe es repartirà un DINA 4 perquè cada persona o grup comenci a redactar un primer esbós o guió de la història que vol explicar.

PAS 4: Es fixarà una data on presentar tots els treballs (que es faran a casa o a classe en funció del temps disponible). Aquell dia els grups o persones individualment hauran de portar la seva creació feta per compartir-la amb el grup.

PAS 5: Cada grup/ persona explicarà/llegirà/ mostrarà el treball que ha fet.

PAS 6: Una vegada presentats tots els treballs s'obrirà un torn de paraules per reflexionar sobre la tasca realitzada. Les següents preguntes obertes poden ajudar a dinamitzar el debat:

Què us ha semblat l'activitat?

Què n'heu après?

Què heu pogut canviar del món en el que vivim?

Què podem fer perquè això es transformi en realitat?

Eines de suport per la dinamització:

Aspectes claus a tenir en compte per portar a terme l'activitat, conceptes per a ampliar, discursos...

Per dur a terme l'activitat es recomana:

En primer lloc, cal escollir dues coses. D'una banda, si serà una activitat individual o grupal, és a dir si la creació serà col·lectiva o individual (es treballaran aspectes diferents en funció de si escollim un format o l'altre).

En segon lloc, caldrà decidir quantes hores es volen dedicar a realitzar l'activitat. Si es disposa de temps suficient, l'activitat es pot realitzar en hores de classe. Si no es disposa de prou temps, es pot fer l'activitat com a deures per entregar el segon dia. En cas d'escollir un resultat escrit (Llengües, tutoria o Ciències Socials) es pot fixar una extensió màxima i caldrà deixar el temps suficient per la redacció, especialment si s'escull la modalitat grupal.

Abans d'explicar el que demanem a l'alumnat de la classe, la persona que dinamitzi l'activitat haurà d'explicar amb exemples i a partir del vídeo la diferència entre sexe i gènere, assegurant-se que aquesta ha quedat clara per a tothom.

Com a reflexió transversal de l'activitat, és important assenyalar les potencialitats que tenim cada persona a l'hora de trencar amb aquestes normes de gènere/estereotips de gènere i respectar aquells persones que volen viure una vida sense estereotips.

A l'hora de posar en comú el treball realitzat, només es llegiran totes les creacions si s'escull la modalitat grupal, si escollim la modalitat individual poden sortir unes quantes persones a l'atzar, així no es farà tant llarg. En el cas de realitzar l'activitat a partir del dibuix (assignatura de plàstica) es poden penjar tots els treballs realitzats perquè tot el grup-classe els pugui veure.

Especificitats de cada assignatura:

Ciències Socials, Llengua i Tutoria: la creació serà en format escrit. Serà una petita obra literària que cada grup o persona realitzarà a partir de la seva imaginació. Recomanem delimitar una extensió orientativa.

Plàstica: En aquest cas el resultat serà un mural, dibuix o creació artística que representi aquest món sense gènere. En aquest cas és important dotar els grups/persones de material per realitzar les seves creacions.



Dinàmica 2

L'arbre de la memòria

Vídeo: 1 - Biologia o cultura?

Assignatures: Plàstica, Tutoria i Ciències Socials

Resum de l'activitat:

A partir de dissenyar un arbre genealògic i d'investigar com eren els homes i dones de les diferents generacions de la seva família es proposa: Fer una reflexió de com el gènere influeix les persones i a com es relacionen entre elles i amb l'entorn mostrar que les desigualtats de gènere no estan determinades per una qüestió genètica ni biològica.

Objectius:

- Entendre la diferència entre sexe i gènere
- Fomentar la curiositat de l'alumnat per descobrir com és i com era la seva família en clau de gènere.
- Desmitificar la idea que les desigualtats de gènere són per motius biològics o genètics.
- Compartir l'experiència d'haver realitzat l'activitat amb la resta de companys/es de la classe.

Públic destinatari: 1er i 2on d'ESO

Durada: Entre 1 i 4 hores. Es recomana fer l'activitat amb 4 hores perquè es pugui aprofundir en la temàtica. La distribució de les hores depèn del professorat i com adapta els diferents passos explicats en l'apartat "procediment".

Material:

- Folis DinA3 blancs per poder dissenyar la plantilla de l'arbre genealògic
- Colors per pintar i decorar la plantilla de l'arbre genealògic
- Cartolines de colors on enganxar les plantilles dissenyades
- Cola per enganxar el DinA3 a la cartolina
- Cordill i pinces per penjar-ho a les parets de la classe o de l'institut com si fos una exposició

Conceptes bàsics:

- Sexe i gènere
- Socialització de gènere
- Biologisme
- Estereotips i rols de gènere
- Identitat de gènere
- Desigualtats de gènere

Procediment:

PAS 1: Es presenta l'activitat al grup explicant que faran un treball d'investigació amb les seves respectives famílies. Faran l'arbre de la memòria per poder entendre certes situacions actuals. Se'ls demana que indaguin en la seva família, com a mínim fins a avis i àvies..

PAS 2: Dissenyaran el seu propi arbre de la memòria en un DinA3, deixant espai per posar els noms, cognoms i edat (si es vol, es poden incloure uns requadres on dibuixar els diferents familiars o enganxar-hi fotos). També es deixarà un espai al marge on escriuran les respostes de les preguntes que es demana que responguin (s'adjunta annex1).

PAS 3: Una vegada cada participant tingui dissenyat el seu arbre genealògic es facilitarà un foli amb diferents preguntes (s'adjunten com a annex 1) que cal que responguin sobre els seus familiars.

PAS 4: Una vegada portin les respostes, es posaran en comú amb la classe per tal de veure similituds i diferències entre generacions respecte com són i eren els homes i les dones i com han anat canviant amb el pas del temps. Es recomana posar el vídeo "Capítol 2: biologia o cultura?" per acompanyar aquesta reflexió.

PAS 5: Tot seguit, es procedeix a col·locar-les informacions i reflexions recollides dins l'arbre que han dissenyat.

PAS 6: Una cop s'han acabat d'elaborar els arbres, es proposa enganxar-los en cartolines de colors i exposar-los a la classe o als passadissos de l'institut. També es pot escriure una presentació de per què han fet aquesta activitat i unes conclusions on consti el que han descobert i après sobre el tema.

Eines de suport per la dinamització:

Aspectes claus a tenir en compte per portar a terme l'activitat, conceptes per a ampliar, discursos...

És interessant no plantejar a l'alumnat que el que estem buscant és una diferència de gènere, sinó més aviat que aquesta emergeixi de les respostes i poder fer-ne l'anàlisi posterior.

Fer una reflexió final que ajudi a entendre l'experiència. Aquestes preguntes et poden ajudar a acabar d'assentar les reflexions i a acompanyar a l'elaboració del que han sentit de la seva família, quines emocions se'ls han despertat, etc. Caldrà fixar-se bé i fer conscient què es destaca dels homes i quines de les dones (número de fills, feina...) i exemples que ens ajudin a posar de manifest les diferències de gènere.

També hem de fer una reflexió final sobre com canvia el gènere d'una generació a una altra, això ens ajudarà a desnaturalitzar-lo i entendre'l com quelcom que s'aprèn durant la socialització de gènere.

Algunes preguntes orientatives a fer:

Com t'has sentit escoltant les històries familiars?

Qui t'ha ajudat més?

Ha estat fàcil fer les entrevistes?

Hi ha més informació d'algunes persones que d'altres? Per què creus que és així?

Serà interessant veure quines altres qüestions interseccionen amb les diferències de gènere (classes social, origen cultural, etc) i portar-ho a debat també. És important donar espai a cada especificitat i no jutjar amb altres estereotips (Ex: Si les persones provenen d'altres bagatges culturals, no pressuposar que el seu context és més masculista).

En el PAS 4, cal posar atenció quan el grup comparteix els seus arbres genealògics, ja que està compartint qüestions personals i sensibles al grup gran. Cada estudiant tindrà diferents circumstàncies personals i familiars i estaria bé generar un bon clima abans de fer l'activitat en sí.

Una bona manera seria evitar els comentaris i judicis dels companys i companyes, així com una breu introducció, amode de reflexió, de la diversitat de famílies que hi ha actualment i com enriqueixen la societat.

En aquest mateix PAS 4, proposem veure el vídeo i destaquem posar l'accent a desmitificar que les desigualtats de gènere no es donen per qüestions genètiques o biològiques (no es pot seguir justificant que els comportaments dels humans són així perquè venen dels animals), sinó per qüestions socioculturals.

També considerem important reforçar la idea que els humans són una barreja de biologia i de construccions socials.

Especificitats de cada assignatura:

Plàstica: Dissenyar i decorar (pot fer-se amb diferents materials) l'arbre genealògic. Pensar en l'estructura de l'exposició a l'institut.

Tutoria: Compartir les experiències que l'alumnat ha viscut al llarg de les sessions de l'activitat, tot fomentant la cohesió del grup classe.

Ciències Socials: Explicar i pautar les preguntes que s'adjunten per a l'entrevista dels familiars.

ANNEX 1:

Guia de preguntes a fer sobre les persones que apareixen a l'arbre:

Què van estudiar? Quina era la seva professió?

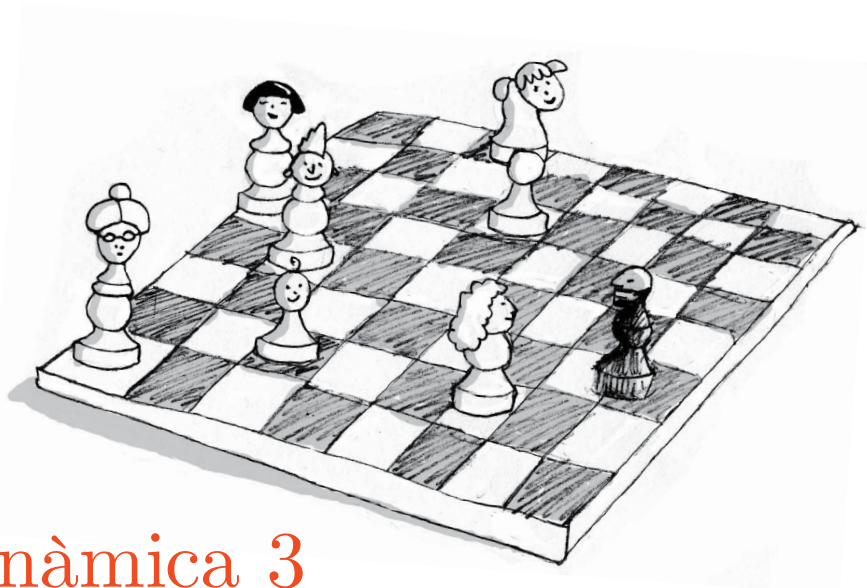
Quanta estona dedicava a fer les feines de casa?

Quines aficions tenen o tenien?

Quin estat civil tenen o tenien ? (Estaven casats, separats, divorciats, vidus)

Tenia carnet de conduir?

Explica breument com va ser la seva vida.



Dinàmica 3

Qui se salva?

Vídeo: 3 - Diferències i desigualtats entre homes i dones

Assignatures: Tutoria i Ciències Socials

Resum de l'activitat:

Aquesta activitat pretén parlar d'una manera simbòlica i vivencial sobre els conceptes de desigualtat i interseccionalitat per entendre com el sistema de gènere ens influencia i genera relacions de poder i de violència. Es planteja un joc: el món està a punt d'acabar-se, però s'ha construït un coet on només hi podran pujar les persones que posseïxin certes característiques. Per equips, hauran d'aconseguir aquestes característiques, però el que no saben és que no tothom parteix de la mateixa posició.

Dues persones del grup agafaran el rol d'observació i amb la seva fitxa aniran prenent nota dels diferents comportaments i dinàmiques que es produeixin.

A partir d'aquest joc de rol farem una reflexió sobre els privilegis i les desigualtats que ens diferencien i què podem fer per transformar-les.

Objectius:

- Experimentar la injustícia de manera vivencial.
- Comprendre el fenomen de la interseccionalitat.
- Analitzar el patriarcat a través dels privilegis i el poder.
- Potenciar l'empatia i l'esperit crític.

Públic destinatari: 1er i 2on d'ESO

Durada: 2 hores com a mínim

Material:

- 2 targetes de color verd de característiques grupals (annex 1)
- 2 targetes de color groc de característiques grupals (annex 2)
- Joc de monedes (annex 3)
- Targetes de característiques que poden comprar per salvar-se de la fi del món (annex 4)
- Qüestionari d'observació (annex 5)
- Qüestionari final per treballar amb els diferents grups. (annex 6)
- Estisores

Conceptes bàsics:

- Desigualtat
- Privilegi
- Interseccionalitat
- Injustícia

Procediment:

PAS 1: S'introdueix el joc, s'explica que anem a viure a una micro societat on ens passaran coses, s'explica que és un joc però que com millor ho fem més reflexions en traurem.

Fil del Joc: s'apropa la fi del món, la vida a la Terra no serà possible. Unes persones estan construint un coet, però no hi cabem tothom, així que només podran salvar-se i marxar a un altre planeta unes quantes persones de tot el grup.

Es divideixen els participants en 4 grups. Es col·loca un grup a cada cantonada de la sala. A part, es demana si hi ha dues persones de la classe que volen fer d'observadors/es de l'activitat. Al llarg de l'activitat van prenent notes del que passa en un qüestionari (annex 5).

Es comenta que cada grup tindrà el següent material: targetes de característiques (annex 1 i 2) i unes monedes (annex 3). No poden mostrar-ho ni dir del què disposen a la resta de grups. Només ho poden comentar dins del propi grup.

PAS 2: Cada grup haurà de triar un/a portaveu, que serà qui anirà a comprar. El professor o professora els dona les diferents targetes de característiques: Dos grups reben les targetes verdes (annex 1), i dos grups les targetes grogues (annex 2). Totes les targetes tenen una puntuació al costat. La primera taula (1 pàgina) s'usarà a mode de graella i farà d'explicació de les característiques -punt de partida de cada grup- i l'altra servirà per retallar i poder comprar.

També se'ls dona a cada equip unes monedes de diferents valors (annex 3).

Cada grup té monedes per valor de 30:
(4 monedes d'1; 3 monedes de 2; 2 monedes de 5 i 1 moneda de 10)

PAS 3: El professor o professora s'ubicarà al mig de la sala i serà qui vendrà les característiques necessàries per poder salvar-se de la fi del món. Les característiques s'adjunten a l'annex 4 i s'han de fotocopiar i retallar prèviament.

Al comprar es pot pagar amb monedes o amb el valor d'altres característiques que tinguin l'equip en les seves targetes. I fins i tot es poden combinar ambdues possibilitats. (Exemple; amb una emocionalitat més una estabilitat emocional i monedes per valor de dos, puc comprar una racionalitat que val 10).

PAS 4: La persona dinamitzadora anota a la pissarra els requisits que necessita un equip per poder salvar-se de la fi del món i poder accedir a un altre planeta.

Aquests són:

- Tenir el DNI
- Color de la pell blanc
- Jugar al futbol o algun altre esport
- Parlar en públic
- Tenir treball remunerat
- Haver nascut en una família amb diners

La persona dinamitzadora explica que els dos equips que compleixin millor aquests requisits se salvaran. És a dir, els dos equips que tinguin més puntuació de les característiques escollides sumant el que tenien d'inici i el que han comprat.

PAS 5: Les persones que fan l'observació han de posar atenció a la presa de decisions que fan els grups, i al funcionament general de l'activitat. Es poden anar movent per la sala mentre es desenvolupa l'activitat. Cada persona observadora estarà pendent de dos grups.

PAS 6: Es deixa que el joc vagi funcionant. Comença comprant l'equip que es trobi més proper a la porta i després els torns aniran en el sentit de les agulles del rellotge. Cada grup tindrà el seu torn per a anar a comprar una targeta-característica per torn.

Mentre, la resta d'equips han de pensar quina compra faran al següent torn i elaboraran la seva estratègia. Seguiran fent torn fins que tots els equips acabin les monedes.

PAS 7: Quan s'acabin les monedes, la persona dinamitzadora farà el recompte de quantes característiques té cada equip i ho anotarà a la pissarra. Així es determinarà quins dos equips són els que acumulen més característiques de targetes verdes i se salvaran de la fi del món, marxant a un altre planeta.

PAS 8: Primerament aclarim que es farà una roda de com s'han sentit. Hi pot intervenir qui vulgui, aclarint que les opinions expressades no han de ser un motiu de debat.

Una vegada feta aquesta roda, fem una posada en comú de com ha anat el joc. Donant veu a la vivència d'observadors/ es i dels diferents grups.

Es deixen uns 10 minuts perquè cada grup ompli els qüestionaris. Els adjuntem (annex 5 i 6). Una vegada s'han acabat d'omplir, primer seran les persones que han observat que explicaran al grup el què ha passat, i després els i les participants s'hi sumen amb els seus relats.

PAS 9: La persona dinamitzadora anota a la pissarra les característiques verdes i les grogues i pregunta amb quina desigualtat la relacionen. Un cop ho tenim tot explica que les característiques que hi ha a la pissarra no són bones ni dolentes, ni unes millors que les altres, sinó que responen al que socialment té valor o no en té. Però la societat la conformem tot el conjunt de persones i que, per tant, si ens sembla injust, hem de fer alguna cosa per canviar-ho. Es llisten dues preguntes:

Què podem fer quan estem en una situació de desigualtat per canviar les coses? (Possibles respostes per guiar el debat: assenyalar la discriminació, unir-se amb altres persones que viuen el mateix, organitzar alternatives...)

Què podem fer quan estem al privilegi? (Possibles respostes: escoltar el que ens diuen les persones que no hi estan, posar-nos al lloc de l'altre, organitzar alternatives...)

S'anoten les diferents respostes, si es vol es fa un cartell i es deixa a la classe.

PAS 10: Mirem el vídeo i a mode de tancament, fem una roda sobre com ens sentim i què hem après.

Eines de suport per la dinamització:

Aspectes claus a tenir en compte per portar a terme l'activitat, conceptes per a ampliar, discursos...

Es recomana que per dur a terme aquesta activitat hi hagi dues persones dinamitzadores: una persona s'ocupa de vendre les característiques i l'altra de dinamitzar el que va passant en el joc i fixar-se en si sorgeixen tensions.

Idees a reforçar del joc:

Les targetes verdes pretenen ser les característiques i atributs que tenen més valor i reconeixement social (per exemple les tradicionalment masculines,) i les targetes grogues aquelles característiques que estan desvaloritzades (com les atribuïdes tradicionalment a les dones). Això no vol dir que les primeres corresponguin només a homes i les segones a dones. És important tenir cura de les persones de l'aula que a la vida real tenen les característiques incloses a les fitxes grogues (anar amb cadira de rodes, no tenir DNI, etc). Cal remarcar que el valor que té socialment no implica que sigui ètic ni que sempre hagi de ser així.

Així, amb aquesta lògica, només el grup que tingui aquestes característiques que puntuïn més podrà salvar-se de la fi del món i marxar a un altre planeta. Mentre que qui no té aquestes característiques no pot salvar-se.

El valor social d'aquestes característiques estan pautades pel patriarcat i els diferents àmbits de poder i desigualtat social presents a la nostra societat (racisme, LGTBIfòbia, etc), que donen més privilegis i poder als valors associats, per exemple, a la masculinitat -que per tant són els que s'ensenyen a homes- i no facilita l'accés a aquests valors a les dones.(per saber-ne més consultar el glossari i l'apartat 5 de Dibuxant el gènere).

Dels quatre grups n'hi ha dos que no podran salvar-se de la fi del món, ja que les característiques que tenen no són les reconegudes o les que s'estableixen com a vàlides, per tant, podria ser que els i les participants d'aquests grups, sense facilitats, connectin amb la injustícia. És important que la persona dinamitzadora aculli aquest sentiment, ja que és l'objectiu del joc.

Quan unes característiques tenen més valor que d'altres i un tracte preferent, s'estableixen les desigualtats, basant-se en el privilegi i abús de poder, per exemple dels homes sobre les dones. Però no tots els homes responen aquesta manera de fer. A més, cal tenir en compte que les posicions de dona o home a la pràctica són més complexes, perquè es creuen amb altres factors de desigualtat com la classe social, l'origen o l'edat.

De nosaltres depèn ser conscients de quin ús FEM DELS PRIVILEGIS I DEL PODER i què es pot fer davant de situacions com aquestes.

ANNEX 1:

Característiques de color verd:

● 10 punts Tenir el DNI
● 10 punts Color de la pell blanc
● 10 punts Haver nascut en una família amb diners
● 10 punts Jugar a futbol o algun altre esport
● 10 punts Parlar en públic
● 10 punts Tenir treball remunerat

ANNEX 2:

Característiques de color groc:

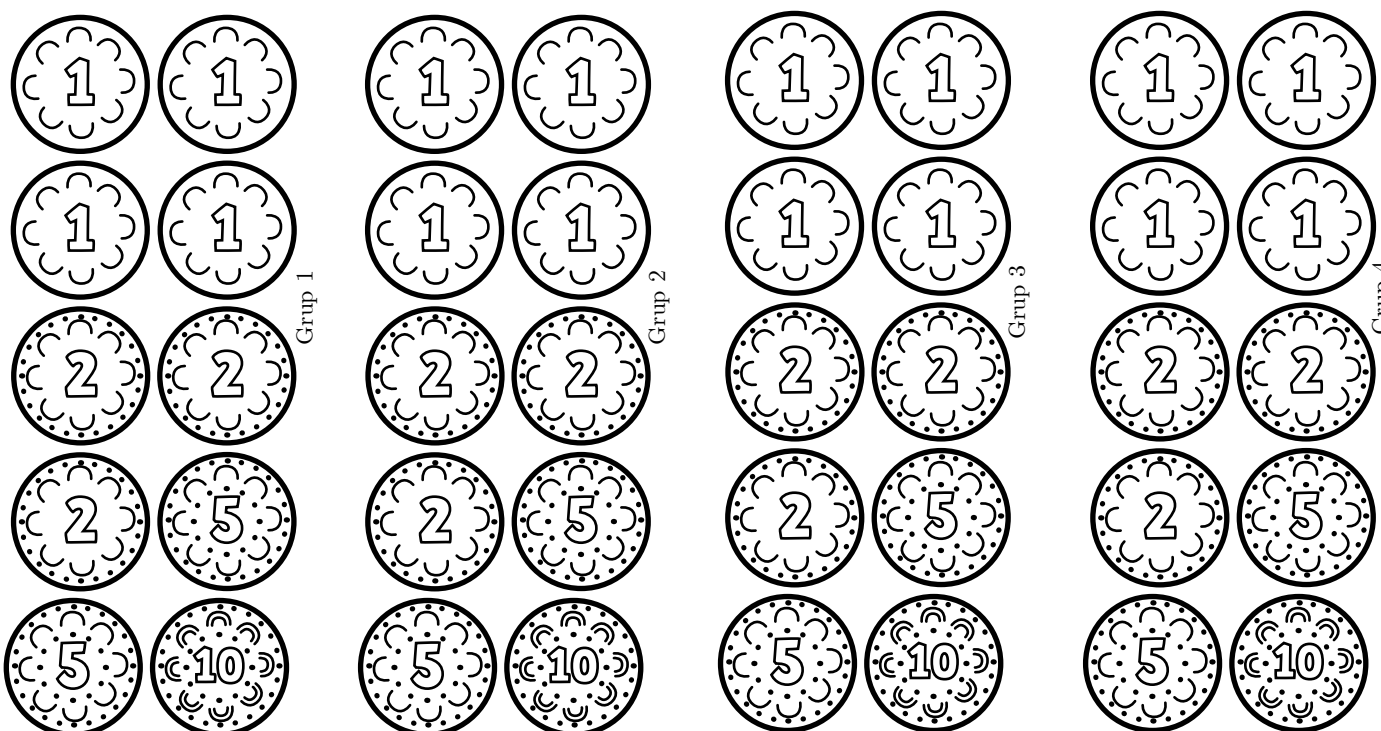
● 4 punts Anar amb cadira de rodes
● 4 punts Tenir persones a càrrec (infants, persones grans, malaltes...)
● 4 punts Portar vel
● 4 punts Haver nascut en una família amb pocs diners
● 4 punts No voler parlar en públic
● 4 punts Agradar-te les persones del teu mateix sexe

ANNEX 4:

Targetes de característiques que es poden comprar per salvar-se de la fi del món.

★ 10 punts Tenir el DNI	★ 10 punts Tenir el DNI
★ 10 punts Color de la pell blanc	★ 10 punts Color de la pell blanc
★ 10 punts Haver nascut en una família amb diners	★ 10 punts Haver nascut en una família amb diners
★ 10 punts Jugar a futbol o algun altre esport	★ 10 punts Jugar a futbol o algun altre esport
★ 10 punts Parlar en públic	★ 10 punts Parlar en públic
★ 10 punts Tenir treball remunerat	★ 10 punts Tenir treball remunerat

ANNEX 3: Joc de monedes (adjunt)



ANNEX 5. Qüestionari pels observadors/ores

1. Expliqueu el que heu vist, sense valoracions, tenint en compte el què ha passat a cada grup i en general.

2. Quins grups tenien més dificultats? Per què?

3. Quin grup s'organitzava més fluidament? Per què?

4. Què creus que hagués ajudat als diferents grups a sentir-se millor durant el joc?

5. Creus que el que ha passat en aquest joc té a veure amb la vida real?

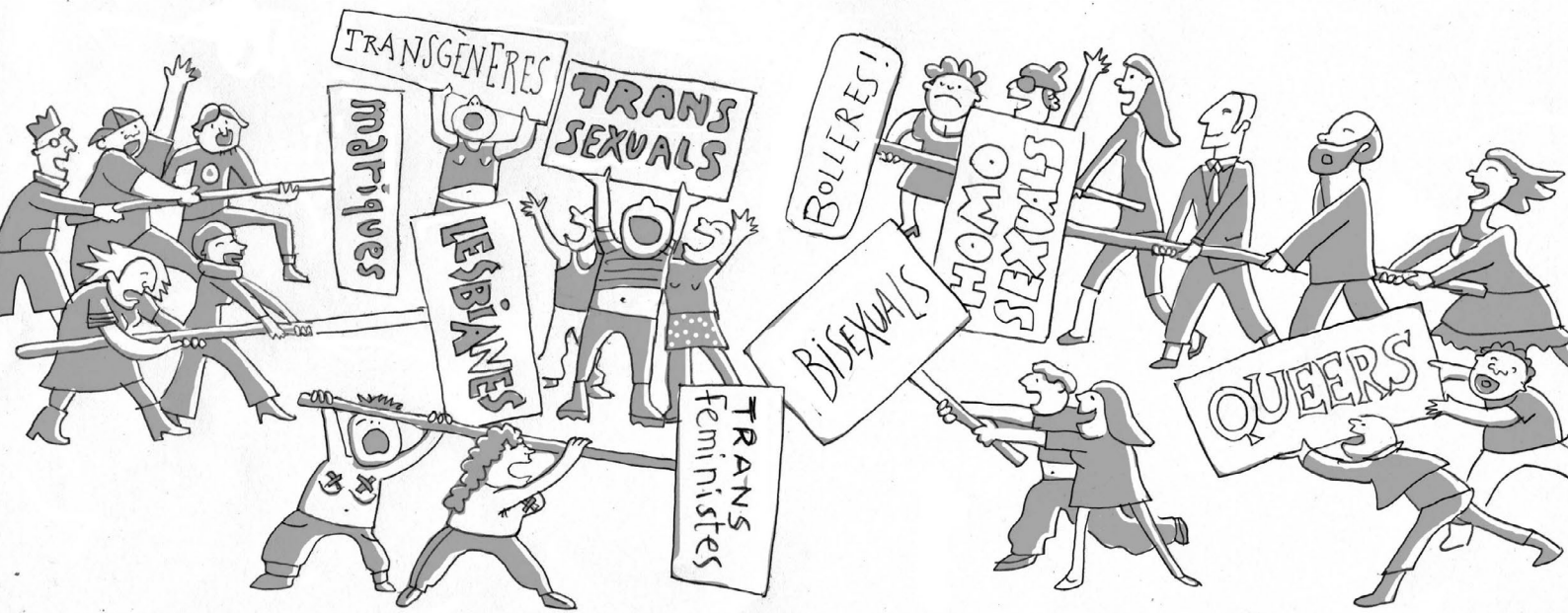
ANNEX 6. Qüestionari final per treballar amb els diferents grups

1. Explica com s'ha desenvolupat el joc i quin ha estat el teu paper.

2. Com t'has sentit en el grup amb el que us ha tocat? Ha estat fàcil o difícil? Per què?

3. Com t'has sentit respecte als altres grups que vivien una situació tan diferent?

4. Creus que el que ha passat en aquest joc té a veure amb la vida real?



Dinàmica 4

El gran debat

Vídeo: 4 - Gènere i exclusió

Assinatures: Tutoria, ciències socials i plàstica

Resum de l'activitat:

La dinàmica consta de dues parts. En la primera part es faran dos grups, per fer-los començarà tot el grup fent una línia al centre de l'aula. La persona referent llegirà unes frases (annex 1) amb mites i falses creences sobre el col·lectiu LGTBI, l'alumnat haurà de respondre sí o no a partir del moviment: si la resposta és 'sí' fan un pas a la dreta i si és 'no', a l'esquerra. Ningú no torna al centre, des de la seva posició contestaran la següent frase i així successivament sense comentar-les. Finalment hi haurà gent que tendirà a l'esquerra i gent que tendirà a la dreta, d'aquí es treuen els dos grups.

A la segona part, els dos grups reflexionen sobre les frases anteriors i preparen una argumentació segons si estan a favor o en contra de les frases. Cada equip té 3 minuts per defensar la seva postura i dret a una rèplica. La persona dinamitzadora haurà de procurar que els mites quedin desmuntats en finalitzar el debat. Cal tenir en compte que al haver-se generat dos grups és un moment delicat per a les persones LGTB de l'aula (sigui o no sigui públic aquest fet), per tant s'ha de cuidar i parlar des del respecte en totes les opinions que s'aniran expressant. Això no vol dir que s'hagi de sobreprotegir, per a treballar cal que surtin les creences reals de qui participa, si no es parla per no fer mal no es canvien creences. Les persones LGTB de l'institut estan força exposades a situacions constants d'LGTFòbia, la part positiva d'aquest espai és que està controlat i creat justament per treballar-ho. Cal tenir mà esquerra.

Per tancar, cada grup ha de pensar 5 coses pràctiques que es poden fer des de l'institut per acabar amb la LGTFòbia.

Objectius:

- Aprendre a viure la diversitat com un valor positiu i enriquidor.
- Aclarir i aprofundir sobre els conceptes d'identitat de gènere, gènere i sexe i orientacions sexuals i afectives.
- Ampliar l'imaginari sobre formes d'autodefinició personal.
- Sensibilitzar sobre els mites i falses creences sobre el col·lectiu LGTBI existents a la nostra societat
- Fomentar l'esperit crític davant la discriminació

Públic destinatari: Joves entre 11 i 13 anys

Durada: Entre 1 i 3 hores

Material:

- Vídeo capítol 4 de "Dibuixant el gènere", full de mites, cartells HI ESTIC D'ACORD, NO HI ESTIC D'ACORD.

Conceptes bàsics:

- Identitat de gènere
- Sexe
- Gènere
- Expressió de gènere
- Orientacions sexuals i afectives
- Norma heterosexual
- LGTFòbia
- Exclusió
- Discriminació.

Procediment:

PAS 1: Introduïm la dinàmica SENSE visionar el vídeo, expliquem que farem una dinàmica per veure quines opinions hi ha a la classe sobre diversitat sexual i de gènere.

PAS 2: Posem al grup al centre de la classe, a l'esquerra de la classe posarem un cartell que digui 'HI ESTIC D'ACORD' i a l'altre costat 'NO HI ESTIC D'ACORD'.

Comencem a llegir les frases (annex), han de pensar si hi estan d'acord o no i fer una passa cap a on correspongui. En aquest moment de la dinàmica no s'entra al debat.

Després de cada pregunta no es torna al centre, sinó que cada alumne/a ha de partir del lloc on el/la van col·locant les seves respostes. Al final de les frases hi haurà un grup que tendeix a la dreta i un altre a l'esquerra. Es divideix la classe segons aquestes dues tendències.

PAS 3: Es reparteixen les frases que s'han llegit als dos grups. Cada grup ha d'argumentar, uns a favor i els altres en contra, de cada frase. Han de trobar al menys tres arguments per a cada frase i posar-se d'acord dins el grup.

Quan parlem de a favor o en contra cal que quedi molt clar que pensar una cosa o l'altra no et fa més o menys homòfob, sinó que són mirades amb més o menys informació.

A l'estar desmuntant mites, és necessari saber que la majoria de les vegades existeix un mite perquè hi ha desconeixement. La informació acaba amb el mite, anem amb cura de no jutjar les intervencions o caure en que hi ha «un grup bo i l'altre dolent».

PAS 4: Cada grup té uns 3 minuts per argumentar cada frase. Quan s'acaba l'argumentació s'obre el debat, que la persona dinamitzadora s'ha d'encarregar de portar.

PAS 5: Es visiona el vídeo de "Dibuixant el gènere. Capítol 4 Gènere i exclusió". Es torna a parlar de què ha provocat el vídeo, si ha fet canviar postures, etc. La persona que dinamitza fa un tancament dependent del que hagi sortit al debat, desmuntant els mites i recollint totes les veus.

PAS 6: Cada grup ha de pensar 5 coses pràctiques que es poden fer per combatre la discriminació cap a les persones LGTBI a l'institut. La persona dinamitzadora recull les propostes i es fa un document que queda a la classe.

Eines de suport per la dinamització:

Aspectes claus a tenir en compte per portar a terme l'activitat, conceptes per a ampliar, discursos...

El tema de la diversitat sexual i de gènere és delicat i emocionalment sensible, està fortament lligat a la discriminació: CAL TENIR CURA de com en parlem i quin ambient generem.

No donar per suposat que no hi ha persones LGTBI dins de l'aula.

El debat ha de ser fluid, poden expressar el que pensen mentre sigui de forma respectuosa. Cal no tallar les expressions de les resistències que es tenen amb el tema, ja que per canviar creences primer han de verbalitzar-les.

L'última frase parla de la pròpia classe, cal que la persona dinamitzadora estigui alerta de que no es reproduïxin dinàmiques discriminatòries i que ningú digui noms de persones (tan si hi són com si no hi són). Cal deixar clar que només poden parlar EN PRIMERA PERSONA.

S'ha de valorar per igual la tasca del grup A FAVOR i del grup EN CONTRA.

La tasca de tancament és clau per desmuntar mites i falses creences, sempre des del respecte als i les joves, no es tracta de dir que estan equivocats si no que potser no tenen la informació adequada.

Vídeos de suport en cas necessari:

- Holly Siz, The light
www.youtube.com/watch?v=Cf79KXBCIDg
- Jonah Mowry, What's going on
www.youtube.com/watch?v=3TRASgip2Ik
- El test de la vida real
www.youtube.com/watch?v=yrgZ0R_-3U&t=7s
- Peque Varela, 1977
www.youtube.com/watch?v=MV4GyYp4Ku4

Especificitats de cada assignatura:

Tutoria i/o socials: El tutor o tutora té força informació sobre el grup, que pot aprofitar a l'hora de dinamitzar el debat. Qui té més resistències amb el tema, qui no, etc... A més, té la possibilitat d'ampliar els continguts fent altres dinàmiques prèvies o posteriors. Algunes idees:

Buscar biografies de persones LGTBI que hagin estat importants en els diferents àmbits del saber: ciència, literatura, música... Exposar la seva vida a la resta de la classe, veure quines dificultats van tenir, si van poder viure la seva identitat obertament, si van patir discriminació...

Fer una recerca al vostre entorn sobre persones LGTBI i parlar a classe sobre les següents qüestions: Ha estat fàcil fer la recerca? Ho sap tothom o està amagat? Per què creus que està amagat o que no ho està? Com et fa sentir això?

Plàstica: Utilitzar les dinàmiques ampliades adaptades a l'assignatura:

Fer un mural amb les biografies treballades, utilitzar diferents materials per fer una composició.

Frases/mites:

Ser heterosexual és més normal perquè permet reproduir l'espècie humana.

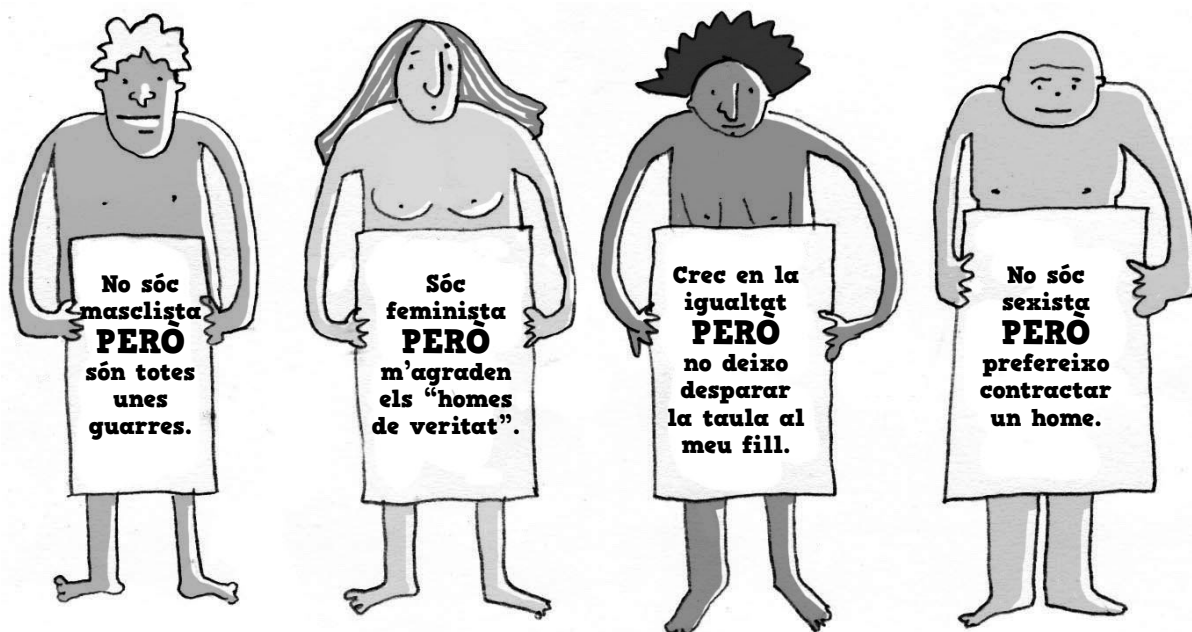
Als gais i les lesbianes se'ls nota que ho són només veure'ls parlar o moure's.

Sé reconèixer les persones transsexuals quan les veig.

Si veig un noi fent ballet o vestit de rosa no puc evitar pensar que és gai.

Les persones LGTBI ho passen pitjor a la vida.

En aquesta classe és fàcil sortir de l'armari.



Dinàmica 5

Una classe feta a mida

Vídeo: És una activitat transversal, que fa referència al conjunt de vídeos.

Assignatures: Tutoria

Resum de l'activitat:

Després de realitzar les diferents activitats i reflexionar entorn els temes proposats a la guia, es pretén que l'alumnat que hi ha participat pugui aplicar tot el que ha après a la seva classe. Es proposa que es faci una reflexió sobre com funciona la seva classe actualment i com els agradaria que funcionés, reflexionant sobre quines normes de funcionament volen incorporar en clau de gènere. La idea és crear un petit decàleg de funcionament de classe per minimitzar les desigualtats.

Objectius:

- Desenvolupar unes normes de classe en clau de gènere.
- Tenir un paper actiu en l'erradicació de les desigualtats de gènere.
- Dur a la pràctica tots els coneixements apresos al llarg de les sessions fetes.

- Sensibilitzar la comunitat educativa sobre les desigualtats de gènere dins de l'àmbit escolar i com aquestes afecten al desenvolupament personal de tot el centre educatiu.

- Aprendre a discutir i a argumentar, així com arribar acords i responsabilitzar-se'n.
- Fomentar la participació activa de l'alumnat en el disseny de les normes de funcionament de la seva pròpia classe.

Públic destinatari: 1er i 2on d'ESO

Durada: Entre 1 i 3 hores

Material:

- Folis DinA3 i DinA4, llapis i bolígrafs

Conceptes bàsics:

Tots els treballats en les dinàmiques anteriors

Procediment:

PAS 1: Per iniciar l'activitat es dona de manera individual a cada participant un foli on han d'escriure a una cara aquells aspectes de funcionament que els agrada de la seva classe i el pati, i a l'altra cara del foli, aquells aspectes que consideren que no funcionen i que els molesten.

PAS 2: Tot seguit es posa en comú al grup gran i la persona dinamitzadora va recollint les diferents propostes. Si és el cas, també afegeix altres temes d'interès a l'hora de fer l'activitat (mirar eines de suport a la persona dinamitzadora).

PAS 3: Es parla de les diferents sensibilitats que hi al grup de com viu la classe i els seus companys/es i es procura recollir totes les propostes possibles per plantejar aquest nou funcionament de classe.

PAS 4: Una vegada, s'hagin consensuat grupalment les normes de funcionament s'acorda un compromís individual de portar-les a terme. Aquest acord es revisarà cada setmana a tutoria, per veure si s'està fent i, si és el cas que no funcioni, veure què ho dificulta i què no. Les tutories poden ser el lloc on reflexionar entorn aquests temes i actualitzar els pactes als que s'ha arribat.

PAS 5: Una vegada acabada l'experiència (encara que només s'acordin dues normes) es proposa que ho comparteixin amb d'altres grups de l'institut perquè també portin a terme un procés similar. Per fer una bona difusió poden coordinar-se amb el grup de mediació escolar del centre.

Eines de suport per la dinamització:

Aspectes claus a tenir en compte per portar a terme l'activitat, conceptes per a ampliar, discursos...

Per dur a terme l'activitat considerem molt important posar atenció a la composició del grup. Aquesta activitat toca la sensibilitat de l'alumnat, ja que segurament si el grup no està molt acostumat a proposar o a arribar acords costarà fer-ho.

En el PAS 1 quan han d'escriure aquells aspectes de funcionament que els agraden de la seva classe (com per exemple, si hi ha un bon torn de paraula, si aquest està repartit, si els conflictes es resolen bé, entre d'altres), cal reforçar el grup. En l'apartat d'aquells aspectes que no els agraden, cal analitzar-los bé i procurar que quan s'exposin no hi hagi personalismes o acusacions entre els diferents companys/es de classe.

En el PAS 2, si el grup no exposa certes situacions o dinàmiques que tenen, serà la persona dinamitzadora qui ho farà. A continuació és proposem diferents temes on posar atenció a l'hora d'orientar l'activitat:

El llenguatge que utilitzen, per exemple, el tipus d'insults que es fan entre uns i altres. Aquests insults habitualment no són bromes ni jocs, ja que hi ha una certa normalització a insultar als companys dient "marica!" si aquest no té certs comportaments masculins esperats. El mateix passa amb les noies que moltes vegades s'apelen a insultar-les dient "lletja!", "gorda", perquè no compleixen certs cànons de bellesa, entre d'altres. La divisió de les tasques de responsabilitat de la classe, per exemple, si hi ha un delegat i una delegada i revisar si fan les mateixes tasques o no.

Els usos del pati de l'institut. L'hora d'esbarjo és un moment on es poden veure les dinàmiques grupals i relacionals de l'institut. Observar-les pot donar molta informació de quin és l'ambient que hi ha. A continuació facilitem tres preguntes que poden facilitar la reflexió:

- Qui ocupa la pista?
- Tothom juga al que vol jugar?
- A què juguen els nois i noies de l'institut? Hi ha una bona repartició dels espais?
- Genera conflictes tenir el pati dividit d'aquesta manera cada dia?

En el PAS 4, cal tenir en compte que cal prioritzar poques normes i treballar-les poc a poc perquè aquestes s'integrin al llarg del curs escolar.

Quan el grup proposa certes solucions, és important que de manera continuada es revisin a tutoria i es vagin resolent, sinó l'activitat no es podrà dur a terme. El procés grupal és molt important en aquest exercici, així com la seva font d'aprenentatge de les facilitats i dificultats de viure en un món ple de desigualtats de gènere.

Per últim, recomanem que aquesta activitat es faci amb temps per poder veure resultats i integrar els canvis que es poden donar al llarg del procés.

Si m'estima em donarà el seu password. Eines per treballar les violències de gènere 2.0 amb secundària.

Associació Candela (2016)
Enllaç: <http://candela.cat/wp-content/uploads/2016/10/secundaria.pdf>

Pam a pam, coeduquem. Quadern pedagògic per al professorat del cicle formatiu de grau superior d'educació infantil.

Associació Candela. Editat per la Generalitat de Catalunya (2016)
Enllaç: http://candela.cat/wp-content/uploads/2016/10/vm_pam_a_pam_coeduquem.pdf

Jo no vull ser princesa: Idees i consells per a noies que volen ser lliures

Associació Candela en col·laboració amb CJB i Ajuntament de Barcelona (2015)
Enllaç: http://www.cjb.cat/wp-content/uploads/2015/10/guia_noies_issu.pdf

Jo no vull ser pilota d'or: Idees i consells per a nois que volen ser lliures

Associació Candela en col·laboració amb CJB i Ajuntament de Barcelona (2015)
Enllaç: http://www.cjb.cat/wp-content/uploads/2015/10/guia_nois_issu.pdf

Fil a l'agulla

Candela

COGAM

Escuela sin armarios

Materials didàctics sobre educació afectiu-sexual de la Xarxa de Dones per la Salut

Portal per als Consells Escolars en matèria de violència de gènere de la Federació Espanyola de Municipis i Províncies (FEMP)

Blog de Educació afectiu-sexual de l'IES Isabel de Villena (València). Per Rosa Sanchís

Educuar en igualdad

Educando en igualdad

EducaGénero



Bibliografía

- BALDIZ, Manuel (2008), «El psicoanálisis frente al discurso del amo contemporáneo», a VV. AA., *La sociedad terapéutica (Materiales para la subversión de la vida)*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- BUTLER, Judith (2001a). *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Ciudad de México: Paidós.
- (2001b), *Mecanismos psíquicos del poder. Teorías sobre la sujeción*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- (2001c), «La cuestión de la transformación social», a Elisabeth Beck-Gernsheim, Judith Butler, i Lidia Puigvert, *Mujeres y transformaciones sociales*. Barcelona: El Roure.
- (2006a), *Deshacer el género*. Barcelona: Paidós.
- CHASE, Cheryl (2005), «Hermafroditas con actitud: cartografiando la emergencia del activismo político intersexual», a Carmen Romero, Silvia Dauder, i Carlos Bagueiras (eds.), *El eje del mal es heterosexual. Figuraciones, movimientos y prácticas feministas queer*. Madrid: Traficantes de sueños.
- COLL-PLANAS, Gerard (2010), *La voluntad y el deseo. La construcción social del género y la sexualidad. El caso de lesbianas, gays y trans*. Barcelona/ Madrid: Egales.
- (2012), *La carn i la metàfora. Una reflexió sobre el cos a la teoria queer*. Barcelona: Editorial UOC.
- COLL-PLANAS, Gerard i VIDAL, Maria (2013), *Di-buixant el gènere*. València: Edicions 96.
- FAUSTO-STERLING, Anne (2006), *Cuerpos sexuales*. Barcelona: Melusina.
- FISHER, Helen (2000), *El primer sexo. Las capacidades innatas de las mujeres y cómo están cambiando el mundo*. Madrid: Taurus.
- FORCADES I VILA, Teresa (2008), *La libertad feminista: Un diálogo entre las perspectivas psicoanalíticas de J. Lacan y N. Chodorow, y la teología trinitaria clásica*. A <http://av.celarg.org.ve/Recomendaciones/TeresaForcadesLalibertadfeminista.pdf>
- FOUCAULT, Michel (1995), *Historia de la sexualidad. 1. La voluntad de saber*. Madrid: Siglo XXI.
- GOLDBERG, Steven (1976), *La inevitabilidad del patriarcado*. Madrid: Alianza.
- IZQUIERDO, Maria Jesús (1998), *El malestar en la desigualdad*. Madrid: Cátedra.
- (2001), *Sin vuelta de hoja. Sexismo: poder, placer y trabajo*. Barcelona: Bellaterra.
- JEFFREYS, Sheila (1996), *La herejía lesbiana. Una perspectiva feminista de la revolución sexual lesbiana*. Madrid: Cátedra.
- LAQUEUR, Thomas (1990), *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Massachusetts: Harvard University Press.
- LEWONTIN, R. C., ROSE, Steven, i KAMIN, Leon J. (1987), *No está en los genes. Racismo, genética e ideología*. Barcelona: Editorial Crítica.
- LLAMAS, Ricardo (1998), *Teoría torcida. Prejuicios y discursos en torno a la "homosexualidad"*. Madrid: Siglo XXI.
- MISSÉ, Miquel i COLL-PLANAS, Gerard (eds.) (2010), *El género desordenado: Críticas en torno a la patologización de la transexualidad*. Barcelona/ Madrid: Egales.
- ROMERO BACHILLER, Carmen; GARCÍA DAUDER, Silvia; i BARGUEIRAS MARTÍNEZ, Carlos (eds.) (2005), *El eje del mal es heterosexual. Figuraciones, movimientos y prácticas feministas queer*. Madrid: Traficantes de sueños.
- RUBIN, Gayle (1986), «El tráfico de mujeres: notas sobre la "economía política" del sexo», *Nueva Antropología*, VIII (30), 95-145.